

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 22 (2024)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.22.19

Teresa Wilkoń

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID 0000-0001-8267-5682

Z zagadnień struktury genologicznej listu. Rekonesans badawczy

Wstęp

Wobec współczesnej myśli historycznoliterackiej każda analiza i interpretacja tekstu staje przed zadaniem trudnym, zwłaszcza jeśli tekst dotyczy genologii, obudowanej znaczącą literaturą przedmiotu. Przeobrażenia, jakie przechodzi komunikacja językowa w XXI wieku, widoczne są między innymi w kształtowaniu się gatunkowych form wypowiedzi oraz w obszarze współczesnej świadomości użytkowników językowych przekazów. Dynamiczny rozwój w zakresie modyfikacji pojęć i systemów stawia przed współczesną genologią nowe zadania w postaci rekonstrukcji zachodzących przemian i konieczności utworzenia innych, niż dotychczasowe, narzędzi opisu. Współczesne badania koncentrują się na wypracowanych przez genologię terminach oraz przynależności konkretnych tekstów literackich do danych gatunków literackich.

W humanistyce – twierdzi Ryszard Nycz – pracujemy, badamy tekstem; tworzymy/konstruowany tekst, bowiem współuczestniczy on w rozwiązywaniu zadania, organizuje współdziałanie wszystkich elementów badawczego postępowania, integruje je w składniki metodycznie budowanego dyskursu. [...] Praca nad tekstem koncentruje się przede wszystkim na badaniu tekstu (dzieła sztuki) jako artystycznego przedmiotu – zamkniętego, formalnie skończonego oraz wyodrębnionego (autonomicznego) – zmierzająca do uchwycenia reguł jego wewnętrznej organizacji, głębokiego porządku jego znaczenia; co jest wyrazistym rysem całej tradycji filologiczno-strukturalnej¹.

Tak jest w przypadku badania przynależności gatunkowej listu, zwłaszcza listu literackiego, u podstaw którego tkwią określone tematy, motywy, funkcjonujące w obrębie tekstu i na poziomie tekstu. Szczególnie list wymaga określenia konkretnej formy gatunkowej, ponieważ ma wyraźną tendencję do wiązania się z innymi gatunkami, nie zawsze posiadającymi swoją nazwę. Ponadto każdy temat listu ma swoją językową specyfikację, która odbija się w sferze stylu, kompozycji

¹ R. Nycz, *Poetyka doświadczenia. Teoria – nowoczesność – literatura*, Warszawa 2012, s. 10–11.

i właściwości genologicznych, co nie zawsze ulega werbalizacji wyciskającej swoje piętno na gatunku utworu. Fakt, że niektóre tematy mają różne możliwości realizacji formy wypowiedzi sprawia, że w efekcie następuje ich rozrzut gatunkowy². Maria Wojtak wypowiada się podobnie: „W logosferze funkcjonują gatunki dość dokładnie określone za pomocą dyrektyw mocnych i gatunki o zróżnicowanym czy raczej różnicującym się zakresie unormowań. Większość funkcjonujących w przestrzeni publicznej gatunków to kategorie elastyczne”³.

W przedstawionych niżej rozważaniach pojawia się podstawowe pytanie o związki między typologicznym kształtem tekstu a jego przynależnością i gatunkowym ukształtowaniem. Taki rodzaj trudności pojawia się w przypadku prób ustalenia struktury genologicznej listu i choć problem gatunków mowy czy odmian języka doczekał się obszernej literatury i wielu stanowisk metodologicznych, warto jeszcze raz spojrzeć na to zagadnienie w kontekście prób jednoznacznego określenia nazwy gatunku. Czy jest to możliwe?

Z niemałym powodzeniem próbę redefinicji listu jako gatunku podjęła Anita Całek, która w swojej książce *Nowa teoria listu* napisała:

Proponowane w tej książce podejście teoretyczne i metodologiczne do epistolografii wynika z ponownego przyjrzenia się konstytutywnym cechom listu jako wielowymiarowego tekstu kultury, wymagającego wielostronności ujęcia oraz uwzględnienia najważniejszych wspólnych właściwości, niezależnie od tego, w jakim kontekście i w obrębie jakiej dyscypliny bada się korespondencję⁴.

W dalszej części wywodu badaczka dzieli się z nami niepokojącą refleksją:

Lektura rozmaitych definicji, poczynwszy od propozycji Skwarczyńskiej, poprzez [...] rozmaite polskie i zagraniczne ujęcia listu, aż do haseł słownikowych [...] przekonuje, że trudno dziś zdefiniować list wyłącznie w perspektywie genologicznej, a tym bardziej – wąsko rozumianego gatunku literackiego, jako że jest on zjawiskiem kulturowym, fenomenem społecznym, artefaktem historycznym (towarzyszącym człowiekowi niemal od zarania dziejów), przedmiotem symbolicznym, przekazem intermedialnym⁵.

Z kolei wspomniana przez autorkę Stefania Skwarczyńska w 1975 r. pisała: „List jak mało który gatunek jest wielowarstwowy, a każdy z jego czynników konstytutywnych ma swoje odmiany”⁶.

2 Pisałam o tym w nawiązaniu do struktury genologicznej poematów K.I. Gałczyńskiego. Zob. T. Wilkoń, *Genologiczne aspekty poematów Gałczyńskiego*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 4: *Gatunek a komunikacja społeczna*, red. D. Ostaszewska, przy współud. J. Przyklenk, Katowice 2011, s. 504–515.

3 M. Wojtak, *Genologiczna analiza tekstu*. „Prace Językoznawcze” 2014, nr 16, z. 3, s. 64.

4 A. Całek, *Nowa teoria listu*, seria: *Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia*, t. 34, Kraków 2019, s. 81.

5 Tamże.

6 S. Skwarczyńska, *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, [w:] *tejsze, Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa 1975, s. 55.

List jako forma komunikacji

Forma listu znana była już w najstarszych kulturach i cywilizacjach, które znały pismo, powstała ona bowiem z konieczności porozumiewania się na odległość. Najwcześniejsze zachowane świadectwa listów pochodzą z okresu 2400–2200 p.n.e. i obejmują zabytki zapisane metodą pisma klinowego. W starożytnej Grecji i Rzymie list stał się podstawowym gatunkiem nowej gałęzi piśmiennictwa – epistolografii. Już sama terminologia wskazuje na jego starożytny rodowód, bowiem termin ten wywodzi się z greckiego *epistello* – wysyłam, połączonym także z greckim *grapho* – pisać. Jak powszechnie wiadomo

list antyczny był retorycznym gatunkiem wypowiedzi, poddanym surowym regułom *ars epistolandi* (stała kompozycja i szablonowe formuły słowne). [...] Podawane w listownikach-poradnikach pisania listów, metody ich komponowania oraz dyrektywy stylistyczne zmieniały się w różnych epokach, a nawet w odniesieniu do zróżnicowanych funkcjonalnie gatunków epistolarnych wypowiedzi⁷.

Współcześnie używane słowo związane z pisaniem listów – „korespondencja”, ma łaciński źródłosłów *correspondeo* – odpowiadam. Już od czasów babilońskich ludzie chcąc się porozumieć pokonywali dzielącą ich przestrzeń za pomocą przesyłanych znaków⁸. List – zwłaszcza w późniejszym okresie – służył przy tym nie tylko do przekazywania informacji handlowych, wojskowych, administracyjnych, ale i do dzielenia się z innymi przemyśleniami natury filozoficznej, estetycznej, religijnej czy prywatnej. Wśród pisarzy antycznych formą listu posługiwali się m.in.: Platon, Epikur, Cyceon, Seneka czy Julian Apostata. W średniowieczu powstały słynne listy Hełoiży i Abelarda. Mistrzami epistolografii w literaturze powszechnej epok dawnych byli m.in.: Francesco Petrarca, Erazm z Rotterdamu, François Rabelais, Blaise Pascal, Jean-Jacques Rousseau, Franz Kafka, Fiodor Dostojewski⁹.

Początkowo w Polsce list nie był gatunkiem, po który chętnie sięgano – epistolografia wykazywano wręcz niewielkie zainteresowanie. Sytuacja zmieniła się dopiero w Oświeceniu, kiedy zaistniała potrzeba wygłaszania i publikowania manifestów, przedstawiania postulatów, formowania norm poetyckich przekonań, a nawet toczenia burzliwych nieraz polemik, jak to miało miejsce na przykład z pierwszą dyskusją wokół powieści Michała Dymitra Krajewskiego *Podolanka wychowana w stanie natury*...¹⁰

Epistolografia nowożytna od czasów sentymentalizmu i romantyzmu zaczęła przezwyciężać elementy listu utylitarne, praktycznego, pisanego dla załatwienia najrozmaitszych interesów i spraw, bardzo ściśle określonego kanonem reguł i norm, na rzecz podejmowania tych wątków, które pozwalały w pełni ukazać osobowość piszącego list. To one właśnie okazały się szczególnie częste w XVIII wieku w piśmiennictwie sentymentalistów, którzy zapoczątkowali typowo nowożytne przemiany w gatunku listu, wyzwalając go spod jarzma norm, reguł i funkcji czysto

7 I. Adamczewska, *List*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s.385.

8 Z. Sudolski, *Wstęp*, [w:] tegoż, *Polski list romantyczny*, Kraków 1997, s. 8.

9 M. Bernacki, M. Pawlus, *List*, [w:] *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała 1999, s. 115–116.

10 M. Piechota, *List*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Warszawa 1991, s. 484.

użytkowych. Praktyka XVIII-wiecznego listu ustaliła więc teorię listu – wyznania, listu ukazującego w swej szczerości indywidualność piszącego, jego psychikę i uczucia. Takie rozumienie listu jako projekcji osobowości piszącego umożliwiło wprowadzenie go do powieści, m.in. przez Samuela Richardsona, Charles'a de Montesquieu, Jeana-Jacques'a Rousseau, Madame de Stael czy Johanna Wolfganga Goethego. To dzięki tym pisarzom list staje się cennym środkiem do analizy psychologii bohaterów powieści. Warto przy tym zwrócić uwagę na istnienie niezwykle ważnej współzależności: list, wykorzystany w romansach sentymentalnych, wpływający na ich rozwój i szeroko czytany, wpłynął z kolei na ówczesną praktykę korespondowania, uległ zróżnicowaniu i wzbogaceniu treściowemu, zbliżył się do gatunku dziennika lub pamiętnika¹¹. Wszystko to doprowadziło w konsekwencji do zwyczajstwa w zachodniej i polskiej sztuce epistolarnej zasady „polistylowości”, uprawomocnienia wielu konwencji stylowych, wykazania, że „tyle jest stylów, ilu piszących listy” i „tyle stylów, ile uczuć”¹².

Czy w świetle swobodnych praktyk romantycznych można określić reguły, którymi rządzi się list? Pytanie to stawiam nie zapominając o definicji listu sformułowanej przez Euzebiusza Słowackiego:

List, właściwie mówiąc, jest rozmową pomiędzy oddalonymi od siebie osobami. Jest to mowa pisana zastępująca miejsce ustnej, do której nas zniewala przyjaźń, zaufanie, grzeczność albo inne między osobami stosunki [...]; ile jest okoliczności i stosunków ludzkich w życiu towarzyskim, tyle może być rodzajów listów¹³.

Jeśli zaś chodzi o postulaty w zakresie kompozycji, Słowacki pisał: „rzecz sama i czucie piszącego wskazać go potrafi”¹⁴. W świetle powyższych uwag można zauważyć, że list wykazuje dużo swobodniejszy – aniżeli w innych gatunkach – model konstrukcyjny. Za tematykę i ton listu odpowiedzialny jest jedynie charakter powiązań między piszącym i adresatem.

Rozważania powyższe nie byłyby pełne, gdybyśmy nie rozpatrzyli uwag Stefanii Skwarczyńskiej, która w dziele *Teoria listu* wymienia „zasadnicze cechy listu”¹⁵. Na ich podstawie możemy pokusić się o wniosek, że list nie jest zupełnie luźnym gatunkiem, skoro posiada „zasadnicze cechy”. Należy do nich przede wszystkim „wartość użytkowa”; nie istnieje bowiem list, który nie ma pragmatycznego charakteru, niezależnie od tego czy będzie nim prośba, podziękowanie, czy też chęć podzielenia się uczuciami lub wrażeniami (co widać w Sienkiewicza *Listach z podróży do Ameryki*). Nie można więc wyobrazić sobie listu, gdzie jego naczelnym dążeniem nie byłby cel praktyczny – nie ma listu niepisanego (spostrzeżenie wydaje się banalne, a jednak bardzo ważne). *Iliada*, zanim została spisana, żyła w tradycji ustnej, wiele dobrze znanych nam wierszy i pieśni ludowych do dziś nie zostało uwiecznionych pismem, żaden rodzaj nie stracił nic ze swej istoty, o ile nie zetknął się z pismem. Ustne przekazywanie wiadomości nie jest jednak listem.

11 Z. Sudolski, dz. cyt., s. 10–11.

12 Tamże, s. 14.

13 M. Piechota, dz. cyt., s. 483.

14 Tamże.

15 S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937, s. 37.

Kolejna cecha to „nieobecność korespondenta”. Charakter listu wyklucza możliwość ustnego kontaktu z adresatem, a przynajmniej dostatecznego z nim porozumienia. Skwarczyńska wymienia również „ton bezpośredniości, którym nawiązuje autor kontakt z korespondentem”¹⁶. Adresat jest biernym współautorem listu, twórca w odczuciu jego indywidualności nagina list, modyfikując i zawartość, i formę¹⁷. Dowiadujemy się także, że „list jest polem wypowiedzenia się autora na terenie jego zetknięcia się z życiem w wycinku wykreślonym przez jakość interesu i stosunek do adresata”¹⁸. Warto przy tym zwrócić uwagę, że list jest gatunkiem, który wśród wszystkich rodzajów sztuki pragnie w sposób najbardziej prosty i wierny odtworzyć rzeczywistość. Gdyby nie oddawał subiektywnej rzeczywistości autora w pewnym wycinku dostosowanym do interesu i stosunku do adresata, stałby się sprawozdaniem, nie listem. List, dążąc do celów pozaliterackich i z nich wypływając, tworzy wartości czysto życiowe, układając się z nimi, wrośnięty w nie rzeczywistą całość, która może i powinna być także rozpatrywana pod kątem widzenia estetyki. List zawsze tworzy między ludźmi jakąś relację, bliższą, bądź dalszą, nie może jednak nie wpływać na jej jakość. Dlatego też tak ważna jest w przypadku tego gatunku literackiego relacja list – rzeczywistość. Istotne jest także wskazanie epoki, sfery społecznej, kultury, która go „zrodziła”, gdyż list nie tylko z tego wszystkiego wyrasta, ale przede wszystkim im służy, dla nich istnieje.

List literacki jako gatunek

List z racji swej „pojemności” stał się gatunkiem, po który często i chętnie sięgano, przy czym nie obeszło się bez drobnych przekształceń, mających wpływ na jego ewolucję. Skwarczyńska stwierdziła, że „pomiędzy listem jako kształtem, w którym się wypowiada życie, a kształtami z nimi spokrewnionymi, które przynależą do skarbcza literatury i są *in potentia* kształtami, którymi się ona wypowie, istnieje wyraźny związek. Niektórzy widzą w nim związek przyczynowy, uważając list za załączek innych form literackich (co wydaje się nieco na wyrost). W dalszej części wypowiedzi uznała, że:

niektórzy, jak m.in. Ryszard Gansiniec wobec zagadnienia literackiego listu miłosnego stali na stanowisku, że skryształizowana forma listowa w literaturze powstała raczej od strony literatury z jej specyficznymi celami, a formuły listowe zostały do niej docepione wtórnie. Zarówno jedna, jak i druga teoria mówi o tym, że pewne czynniki listu mają siłę atrakcyjną, bo dookoła nich skupiają się, tworząc nową całość rodzajową, przyciągnięte przez nie elementy, względnie, że pewne elementy literackie przyciągają ten czy ów czynnik epistolarny, skoro nęci ich forma¹⁹.

Dodajmy, że Gansiniec²⁰ studia nad epistolografią rozpoczął *Polskimi listami miłosnymi dawnych czasów* (Lwów–Warszawa 1925) oraz omówieniem

16 Tamże, s. 38.

17 Tamże, s. 37.

18 Tamże, s. 38.

19 Tamże, s. 319–320.

20 Ryszard Gansiniec do roku 1945 używał formy nazwiska Ganszyniec, zapisywanej dawniej po niemiecku Ganschinietz (1888–1958).

Epistolografii polsko-łacińskiej oraz jej stosunkiem do epistolografii humanistycznej („Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Lwowskiego” 1925). Nowatorska w tych pracach jest definicja listu miłosnego, kwalifikacja jego wyróżników gatunkowych, ukazanie jego bogatej topiki oraz historii w przekroju diachronicznym od starożytności helleńskiej po humanizm. Do dziś znamy kilka gatunków, które wykształciły się w zetknięciu cech gatunkowych listu z określoną formą pierwotną. Do najważniejszych odmian gatunkowych listu należą: list – traktat, list poetycki, list z podróży i wreszcie w najszerszym ujęciu – powieść w listach. Przypomnijmy, pochod listu poprzez wszystkie gatunki – żeby użyć obrazowego sformułowania – rozpoczyna się już w antyku. Do najsłynniejszych traktatów ujętych w formę listu należą listy Epikura – np. traktat w 37 księgach *O przyrodzie, O atomach i próżni* czy *Wyciąg z ksiąg przeciwko fizykom* oraz *Ars poetica* Horacego. Ten ostatni był przekazany listownie wykładem na temat zasad komponowania dzieł literackich oraz ich okresu wydawania – słynnego dziesięcioletniego wstrzymywania się z publiczną edycją dzieła.

Wracając do literatury polskiej, zainteresowanie listem poetyckim – znanym przecież poetom staropolskim – wyraźnie rośnie od lat 60. XVIII wieku. Najpierw pojawiają się pojedyncze przekłady francuskich *epitres*, dokonywane głównie przez Franciszka Zabłockiego i Adama Nagłowskiego. W ślad za tłumaczeniami i przeróbkami powstają niebawem oryginalne listy poetyckie Grzegorza Piramowicza, Tomasza Kajetana Węgierskiego²¹, Józefa Wybickiego, Stanisława Trembeckiego, Ignacego Krasickiego czy Franciszka Karpińskiego. Nie trzeba chyba nadmieniać, że nazwiska te nie wyczerpują listy twórców sięgających po tę atrakcyjną wówczas formę wypowiedzi poetyckiej. Monografista Węgierskiego – Piotr Stasiewicz, powołując się na badania Teresy Kostkiewiczowej²² pisał, że:

Węgierski objawił się jako fascynująca osobowość, wnikliwy obserwator ludzi i przyrody, oryginalny myśliciel [...]. Wnioski Kostkiewiczowej były tym cenniejsze, iż oparte zostały na analizie tekstów dotychczas lekceważonych i zapomnianych lub co najwyżej traktowanych jako krajoznawcza ciekawostka – francuskich listach miłosnych i dziennikach z podróży po Europie i Ameryce Północnej²³.

Jedną z odmian listu jest także powieść w listach. Należąc do podstawowej odmiany powieści, swoją największą chwałę osiągnęła zwłaszcza w literaturze XVIII i XIX wieku, za sprawą takich autorów jak Samuel Richardson, Jean-Jacque Rousseau czy Johann Wolfgang Goethe. List stanowi tu element konstytutywny powieści, służąc przede wszystkim wyrażeniu wewnętrznych rozterek jednego lub kilku bohaterów. Nacisk na analizę wewnętrzną postaw bohaterów, osiągnięty dzięki stosowaniu tej osobistej formy komunikacji, jest szczególnie widoczny w powieści Pierra Chaderlos'a de Laclos'a *Niebezpieczne związki*. Tak oto powieść w listach, gdzie przebieg akcji zredukowany był do minimum, kroczyła coraz bardziej ku pogłębionej analizie psychologicznej odczuć i zachowań głównych bohaterów, tym samym

21 Zob. opracowanie Pawła Kaczyńskiego, *Niedokończona podróż. Proza Tomasza Kajetana Węgierskiego. Studia i przekroje*, Wrocław 2001.

22 T. Kostkiewiczowa, *Miejsce Węgierskiego*, [w:] tejże, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975, s. 351–380.

23 P. Stasiewicz, *Poezja Tomasza Kajetana Węgierskiego*, Białystok 2012, s. 12.

torując miejsce nowożytnej powieści psychologicznej i powieści obyczajowo-psychologicznej²⁴.

Popularność listu literackiego jako gatunku w okresie stanisławowskim miała kilka przyczyn. Do jednej z nich możemy zaliczyć „renesans” antyku, który kuśił świetnym przekładem wyżej wymienionych już dzieł. Natomiast Wolter, autor dzieła *Listy o Anglikach albo listy filozoficzne* sprawił, że list poetycki stał się nieodzownym składnikiem elitarnej kultury dworskiej, dającym okazję do zabłyśnięcia dowcipem, kurtuazją i erudycją. To pociągało zwłaszcza młodych, utalentowanych poetów, szukających potwierdzenia więzi ze środowiskiem oświeconych literatów i ich protektorów. Potwierdzeniem powyższych słów niech będzie wypowiedź jednego z biografów Woltera – Gustawa Lanson:

Jest jednakowoż u Woltera coś wyższego nad romanse, dyalogi i facecye: jest to korespondencya. Gromadzi ona w sobie i mieści całą resztę jego dzieła, całą biografię, cały charakter, wszystkie właściwości humoru, wszystkie pomysły literackie, wszystkie ciekawości historyczne i filozoficzne, wszystkie dążności humanitarne Woltera. Mamy go przed sobą żywego, z twórczością zuchwałą i czarującą, popisującego się swemi przywarami i pretensjami, ale także swoją inteligencją i wspaniałomyślnością: nie ma jednego z odwiedzających Cirey albo Ferney, którzyby go nam odtworzyli tak „mówiącym”, jakim się odmalował w swych listach. A wartość ich artystyczna jest nieporównaną; znajdujemy w nich cały smak i całą umysłowość Woltera w ich najwytworniejszej postaci²⁵.

Wymienione cechy to nie jedyny powód popularności listu poetyckiego – kolejny to odczuwane powszechnie, akcentowane w podręcznikach literackich pokrewieństwo z satyrą – a szerzej: przynależność do uznawanej wówczas za czwarty rodzaj literacki poezji dydaktycznej. Traktowano go wtedy jako jedną z form satyry lub poematu dydaktycznego, tym chętniej stosowaną, im bardziej przybierała na sile tendencja do nadawania poezji form adresowanych²⁶.

Listy z podróży

Przejdźmy do najbardziej interesującego według mnie gatunku, jakim jest list z podróży. Otóż autorzy cytowanego już *Słownika gatunków literackich* – Marek Bernacki i Marta Pawlus – definiują list z podróży jako

gatunek literacko-publicystyczny stworzony przez Henryka Sienkiewicza w cyklu obejmującym relacje z podróży pisarza po Ameryce (w latach 1876–1877), a także późniejsze szkice kreślone z wypraw do Wenecji, Rzymu, Paryża, Hiszpanii, Grecji i Afryki, publikowane na łamach „Gazety Polskiej” pod pseudonimem Litwos, a wydane w całości w 1880 roku. Szkice, przyjmujące formę „listu” do czytelnika krajowego, pisanego stylem bardzo żywym, swobodnym, utrzymanym w tonie osobistej gawędy, opisywały życie codzienne w Stanach Zjednoczonych pod k. XIX wieku [...]²⁷.

24 M. Bernacki, M. Pawlus, *Powieść w listach (powieść epistolarna)*, [w:] *Słownik gatunków literackich...*, s. 433.

25 G. Lanson, *Wolter*, tłum. G. Balicka, Warszawa 1908, s. 191.

26 P. Matuszewska, *List poetycki w świadomości literackiej polskiego oświecenia*, „Pamiętnik Literacki” 1970, t. 61, z. 2, s. 119–147.

27 M. Bernacki, M. Pawlus, *Listy z podróży*, [w:] *Słownik gatunków...*, s. 451.

Przytoczona definicja wskazuje Henryka Sienkiewicza jako twórcę owego gatunku. Pomimo że listy z podróży pisano dużo wcześniej (zwłaszcza czynili to klasycy, na przykład Ignacy Krasicki), ich forma była zdecydowanie inna. Sienkiewicz, dzięki wielkiemu talentowi i stworzeniu arcydzieła w postaci *Listów z podróży do Ameryki*, przyczynił się do rozpowszechnienia tego gatunku jako sprawozdania z podróży, gdzie zapis dokumentalny i wywód popularnonaukowy łączą się z elementami narracji epickiej – od humorystycznej scenki po nowelistycznie zarysowaną przygodę (np. wyprawy myśliwskie).

Wraz z tematyką podróżniczą listu pojawia się problem oddalenia adresata od miejsc opisywanych i tym samym konieczność „uzmysłowienia”, przekazania tego, jak tam jest. Ten sposób powiadamiania nazywamy listami z podróży. Fakt udawania się gdzieś w podróż i tym samym oddalenie od ewentualnego adresata są – zgodnie z podanymi wcześniej cechami listu – sytuacją sprzyjającą tworzeniu wzmiankowej formy. Wojażowano niemal zawsze, ale za każdym razem, w każdej epoce, inne rzeczy pociągały podróżników. Na przykład w romantyzmie liczyła się egzotyka miejsca czy też jakieś inne cechy oferujące możliwość przeżycia czegoś ciekawego bądź niezwykłego. Mamy więc tutaj nastawienie subiektywne. W kolejnej epoce następuje przewrót: relacja z własnych wrażeń ustąpi miejsca powiadomieniu reportażowemu o tym „jak tam jest, jak ludzie żyją etc.”. Skwarczyńska w *Teorii listu* pisze:

List jest wyrazem złączenia dwóch punktów dalekich, dwóch miejsc różnych, dwóch osób oddalonych. Z listem łączy się myśl o oddaleniu. Toteż pisma »z oddali«, pisma, których treścią jest przedstawienie pewnej okolicy, pewnych odrębności miejscowych, ciekawych miejsc, ciekawych krajów, z czym także kojarzy się myśl o rzeczach dalekich, przybierają często formę listów²⁸.

Listy z podróży mają zatem wiele wariantów historycznych; przeszły one daleko idącą ewolucję, w trakcie której wykształciły własne cechy, mające charakter cech gatunkowych.

Status genologiczny listu

W obszernej literaturze dotyczącej teorii listu wskazywano na wszelkie jego pokrewieństwa z antycznymi wzorami, a w opisie jego właściwości językowych i stylistycznych brano pod uwagę wszystkie możliwe teksty spokrewnione w jakiś sposób z listem, często niemającym ścisłego określenia gatunkowego. W rozważaniach niniejszych nie podejmuję się omówienia zróżnicowanych optyk badawczych w ramach różnych szkół i nurtów badań nad gatunkiem i tekstem. Na ten temat wypowiedziało się wielu znakomitych specjalistów polskiej i światowej literatury, z opinii których wynika, że ostatecznie nie jest trudno określić specyfikę listu literackiego (poetyckiego), ponieważ zawiera on cały zespół kryteriów artystycznych. Wyróżnia się on ponadto skłonnością do mimetyzmu i różnych stylizacji, częstotliwością figur stylistycznych etc. Ważne jest zatem, by w czynnościach nad uszeregowaniem tych cech i ustaleniem relacji między tekstem i listem, kluczowym zagadnieniem stało się ustalenie jego statusu genologicznego.

28 S. Skwarczyńska, *Teoria listu...*, s. 321–332.

W artykule o wyznacznikach gatunkowych na przykładzie listu literackiego zawarłam sugestię, że wyznaczenie granic tej formy genologicznej jest niezwykle trudne. Podstawą mojego twierdzenia jest przekonanie, że:

list może występować w bardzo różnych postaciach i funkcjach, odmienni być mogą też ich nadawcy i adresaci, różne są tematy listu, środki służące pisaniu listów – od tabliczek glinianych i pisma klinowego, po nietrwale komunikaty elektroniczne. Jest to jeden z najbardziej zróżnicowanych i rozmytych gatunków, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę zarówno jego historię, jak i stan współczesny²⁹.

Można przyjąć, opierając się na pięciostopniowej skali (na której znajdują się: rodzaj, podrodzaj, gatunek, podgatunek, konkretny tekst), że list literacki to gatunek, a jego specyficzne postaci, takie jak list poetycki, list podróżniczy (czy z podróży), list romantyczny itp., to jego warianty podgatunkowe.

Jak to się jednak ma do koncepcji listu jako gatunku tak różnorodnego jak korespondencja handlowa, list gończy, list prywatny, a więc do gatunków użytkowych niemających nic wspólnego z listem poetyckim? Czy należałoby tak szeroko rozumiany termin „list” przesunąć wyżej, do *podrodzaju*? Nie wydaje się, aby było to rozwiązanie szczęśliwe, jeśli przez podrodzaj rozumie się takie struktury, jak *opowiadanie, opis, komentarz*.

Wszystko wskazuje na to, że nazwy takie jak list poetycki, list użytkowy, w tym listy urzędnicze, listy handlowe i finansowe, listy wojskowe (rozkazy, ostrzeżenia, wezwania do gotowości bojowej etc.) trzeba traktować jako odrębne *gatunki* wypowiedzi pisanych: literackich, naukowych, urzędowych, potocznych, które mając swoje specyficzne cechy związane z przynależnością do odmian danego języka są połączone tylko tym, iż są to wypowiedzi pisane, wypowiedzi do adresata oddalonego, a więc posiadają cechy, które generalnie są właściwe dla **t e k s t ó w p i s a n y c h**.

Jaka więc jedna *nazwa* może obejmować kilka różnych gatunków, bo przecież błędem byłoby stwierdzenie, że *list handlowy* jest wariantem innych listów, w tym literackich. Pozostaje zatem uznać, że gatunki te łączy tylko ogólna nazwa „list”, w istocie implikuje ona odmienne gatunki tekstów. Zazwyczaj istnieje możliwość przywołania kilku gatunków typu, jak np. nagrobek, laudacja, sprawozdanie i każdy z nich może obejmować różne typy wypowiedzi. W przypadku listu literackiego tkwi pewna trudność, z którą mamy do czynienia w próbach określenia właściwości gatunku i jego miejsca w typologiach genologicznych. Już Karol Kremser w swojej pracy *List poetycki w świadomości literackiej XVIII i XIX wieku* zwracał uwagę na konieczność wyodrębnienia cech dystynktywnych gatunków oraz analizowania przede wszystkim tych elementów, które „istotnie różnicują lub niejako «celowo» zacierają granice gatunkowe”³⁰. Ciekawym dopełnieniem tej wypowiedzi jest Müllerowska interpretacja omawianego zagadnienia i choć zabrzmiała banalnie, oddaje istotę rzeczy: „rodzaje

29 T. Wilkoń, *Wyznaczniki gatunkowe na przykładzie listu literackiego*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 5: *Gatunek a granice*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2015, s. 211, [on-line:] https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/1288/1/Wilkon_Wyznaczniki_gatunkowe_na_przykladzie_listu_literackiego.pdf – 14.11.2024.

30 K. Kremser, *List poetycki w świadomości literackiej XIX i XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1970, z. 1, s. 57, [on-line:] <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/1267> – 14.11.2024.

listów wielorakie są i różnica ich pochodzi z okoliczności, w których są pisane³¹. Narzuca się w tym miejscu konieczność przywołania jednego z najistotniejszych obszarów badań dla współczesnej refleksji genologicznej, zarówno w kwestii praktyki komunikacyjnej, jak i teoretycznych, generalizujących ustaleń, które tę praktykę nieustannie modelują. Pozostajemy zatem w kręgu pojęć o szerokim zakresie, co może usprawiedliwić fakt, że piśmiennictwo współczesne ciągle jest obszarem różnorodnie realizowanych tekstowych aktualizacji paradygmatów gatunkowych³². Słusznie zauważyła Elżbieta Rybicka, że „wzrost zainteresowań epistolografią wydaje się oczywisty, gdyż współbrzmi z reorientacjami we współczesnych naukach humanistycznych [...] Gwałtowna epistolomania budzi zaciekawienie i prowokuje pytania, zarówno o przyczyny, jak i potencjalne konsekwencje i pożytki³³. Z powyższym wiąże się myśl, że dla literaturoznawcy epistolografia jest przedmiotem poszukiwań badawczych „ze względu na takie czy inne koneksje literackie, ze względu na mniejszą lub większą realizację kryteriów wyznaczania literackości³⁴”.

Wnioski

W dyskursie przynależności gatunkowej listu literackiego przemawia teza, że jednym z najbardziej kłopotliwych kwestii współczesnej literatury jest określenie statusu genologicznego (gatunkowego, rodzajowego) poszczególnych form pisarstwa³⁵. Problem z określeniem właściwości gatunku i jego miejsca w typologiach genologicznych pojawia się już na poziomie odmian wzorca gatunkowego, gdzie zaobserwować można swoistą rywalizację między rygiem i obligatoryjnością gatunkowego paradygmatu a większą lub mniejszą pomysłowością tekstowych aktualizacji. Być może – konstataował problem Kazimierz Cysewski – jest to spowodowane

31 Tamże, s. 61.

32 Por. R. Cudak, *Gatunek literacki i granice. Rozważania pograniczne*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. V: *Gatunek a granice*, red. D. Ostaszewska, J. Przyklenk, Katowice 2015, s. 40.

33 E. Rybicka, *Antropologiczne i komunikacyjne aspekty dyskursu epistolograficznego*, „Teksty Drugie” 2004, nr 4, s. 42.

34 K. Cysewski, *Epistolografia jako literatura na przykładzie listów Zygmunta Krasińskiego*, „Prace Polonistyczne. Studies in Polish Literature” 1994, nr 49, s. 116–117. Autor powołuje się na ustalenia H. Markiewicza, *Wyznaczniki literatury*, [w:] *Główne problemy wiedzy o literaturze*, Kraków 1976.

35 Na ten temat pisali m.in.: S. Balbus, *Zagłada gatunków*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1999, nr 6(59), 25–39, [on-line:] <https://archive.org/details/teksty-drugie-teoria-literatury-krytyka-interpretacja-r-1999-t-n-6-59-s-25-39> – 14.11.2024; E. Balcerzan, *W stronę genologii multimedialnej*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1999, nr 6(59), s. 7–24; R. Nycz, *Literatura nowoczesna: cztery dyskursy*, „Teksty Drugie” 2002, nr 4, s. 35–46, [on-line:] https://rcin.org.pl/Content/56010/PDF/WA248_70635_P-I-2524_nycz-literatura.pdf – 14.11.2024; A. Wilkoń, *O gatunkach niemających nazwy. Komunikat*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 4: *Gatunek a komunikacja społeczna*, Katowice 2011, s. 19–22, [on-line:] https://sbc.org.pl/Content/364014/gatunki_mowy_i_ich_ewolucja_tom_4.pdf – 14.11.2024; M. Hawrysz, *Genologiczne ukształtowanie listów dedykacyjnych Marcina Czechowica*, seria: *Studia językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 9, Szczecin 2010, s. 56.

brakiem we współczesnym literaturoznawstwie zadowolających narzędzi, za pomocą których można by badać listy. Ogromne zaniedbania w zakresie poznania tej tak ważnej w przeszłości dziedziny kultury wiążą się zapewne z utrzymującą się przez długi czas, niewystarczającą świadomością istnienia innych aspektów epistolografii niż dokumentacyjno-źródłowe³⁶.

W podjętych w artykule rozważaniach zasygnalizowano skalę oraz doniosłość twórczego nurtu, jakim są badania nad listem literackim i jego przynależnością gatunkową. Przypomniano jego genologiczne, zmieniające się wyznaczniki, określające status i definicyjną charakterystykę. Konieczne stało się zwrócenie uwagi, że brak znajomości struktury i funkcji pragmatycznej odmian listu literackiego i w konsekwencji nieobecność nazwy adekwatnej do właściwości danego gatunku, nie pozbawia tekstu waloru literackiego, może jednak zaburzać dyscyplinę w przekazie komunikacyjnym, a także wpływać na proces krystalizowania się gatunku w świadomości krytyków i odbiorców.

Bibliografia

- Adamczewska I., *List*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 385–387.
- Balbus S., *Zagłada gatunków*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1999, nr 6(59), 25–39, [on-line:] <https://archive.org/details/teksty-drugie-teoria-literatury-krytyka-interpretacja-r-1999-t-n-6-59-s-25-39> – 14.11.2024.
- Balcerzan E., *W stronę genologii multimedialnej*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1999, nr 6(59), s. 7–24, [on-line:] <https://rcin.org.pl/ibl/publication/71719> – 14.11.2024.
- Bernacki M., Pawlus M., *List*, [w:] *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała 1999, s. 115–451.
- Bernacki M., Pawlus M., *Listy z podróży*, [w:] *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała 1999, s. 451–452.
- Bernacki M., Pawlus M., *Powieść w listach (powieść epistolarna)*, [w:] *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała, s. 433–435.
- Całek A., *Nowa teoria listu*, seria: Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia, t. 34, Kraków 2019.
- Cudak R., *Gatunek literacki i granice. Rozważania pograniczne*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. V: *Gatunek a granice*, red. D. Ostaszewska, J. Przyklenk, Katowice 2015, s. 31–42, [on-line:] <hdl.handle.net/20.500.12128/1188> – 14.11.2024.
- Cysewski K., *Epistolografia jako literatura na przykładzie listów Zygmunta Krasińskiego*, „Prace Polonistyczne. Studies in Polish Literature” 1994, nr 49, s. 113–155.
- Cysewski K., *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad epistolografia*, „Pamiętnik Literacki” 1977, nr 1, s. 97–98.

36 K. Cysewski, *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad epistolografia*, „Pamiętnik Literacki” 1977, nr 1, s. 97.

- Hawrysz M., *Genologiczne ukształtowanie listów dedykacyjnych Marcina Czechowica*, seria: Studia językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny, t. 9, Szczecin 2010.
- Kaczyński P., *Niedokończona podróż. Proza Tomasza Kajetana Węgierskiego. Studia i przekroje*, Wrocław 2001.
- Kostkiewiczowa T., *Miejsce Węgierskiego*, [w:] tejsze, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975, s. 351–380.
- Kremser K., *List poetycki w świadomości literackiej XVIII i XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1970, t. XVIII, z. 1, s. 57–77, [on-line:] <https://ojs.tnku.pl/index.php/rh/article/view/1267> – 14.11.2024.
- Markiewicz H., *Wyznaczniki literatury*, [w:] *Główne problemy wiedzy o literaturze*, Kraków 1976, s. 54–67.
- Matuszewska P., *List poetycki w świadomości literackiej polskiego oświecenia*, „Pamiętnik Literacki” 1970, t. 61, z. 2, s. 119–147, [on-line:] https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej-r1970-t61-n2/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej-r1970-t61-n2-s119-147/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej-r1970-t61-n2-s119-147.pdf – 14.11.2024.
- Lanson G., *Wolter*, tłum. G. Balicka, Warszawa 1908.
- Nycz R., *Poetyka doświadczenia. Teoria – nowoczesność – literatura*, Warszawa 2012.
- Nycz R., *Literatura nowoczesna: cztery dyskursy (tezy)*, „Teksty Drugie” 2002, nr 4, s. 35–46, [on-line:] https://rcin.org.pl/Content/56010/PDF/WA248_70635_P-I-2524_nycz-literatura.pdf – 14.11.2024.
- Piechota M., *List*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 483–485.
- Rybicka E., *Antropologiczne i komunikacyjne aspekty dyskursu epistolograficznego*, „Teksty Drugie” 2004, nr 4, s. 40–55.
- Skwarczyńska S., *Teoria listu*, Lwów 1937.
- Skwarczyńska S., *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, [w:] tejsze, *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa 1975, s. 55.
- Stasiewicz P., *Poezja Tomasza Kajetana Węgierskiego*, Białystok 2012.
- Sudolski Z., *Wstęp*, [w:] *Polski list romantyczny*, Kraków 1997, s. 8.
- Wilkoń A., *O gatunkach niemających nazwy. Komunikat*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 4: *Gatunek a komunikacja społeczna*, red. D. Ostaszewska, przy współud. J. Przyklenk, Katowice 2011, s. 19–22, [on-line:] https://sbc.org.pl/Content/364014/gatunki_mowy_i_ich_ewolucja_tom_4.pdf – 14.11.2024.
- Wilkoń T., *Genologiczne aspekty poematów Galczyńskiego*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 4: *Gatunek a komunikacja społeczna*, red. D. Ostaszewska, przy współud. J. Przyklenk, Katowice 2011, s. 504–515, [on-line:] https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/1934/1/Wilkon_Genologiczne_aspekty_poematow_Galczynskiego.pdf – 14.11.2024.

Wilkoń T., *Wyznaczniki gatunkowe na przykładzie listu literackiego*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 5: *Gatunek a granice*, red. D. Ostaszewska, J. Przyklenk, Katowice 2015, s. 210–220, [on-line:] https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/1288/1/Wilkon_Wyznaczniki_gatunkowe_na_przykladzie_listu_literackiego.pdf – 14.11.2024.

Wojtak M., *Genologiczna analiza tekstu*, „Prace Językoznawcze” 2014, z. 16, cz. 3, s. 63–67.

Streszczenie

Przedmiotem analizy jest list literacki, próba przedstawienia jego struktury genologicznej, a także określenia jego przynależności gatunkowej. Wynika to z założenia autorki, że jest to jeden z najbardziej zróżnicowanych i rozmytych gatunków, zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę jego historię i stan współczesny. Pod jedną nazwą „list” kryją się byty tak odmienne, że bardzo trudno jest wyznaczyć granice tej formy genologicznej. W przedstawionych rozważaniach pojawia się zatem podstawowe pytanie o związek między typologicznym kształtem tekstu a jego przynależnością i gatunkowym ukształtowaniem. Problem gatunków mowy czy odmian języka doczekał się co prawda obszernej literatury i wielu stanowisk metodologicznych, lecz według autorki warto jeszcze raz spojrzeć na to zagadnienie w kontekście współczesnych badań metodologicznych i prób jednoznacznego określenia nazwy gatunku.

Słowa kluczowe: list, komunikat, gatunek, genologia

On the issues of the genological structure of a letter: A research reconnaissance

Abstract

This paper presents an analysis of a literary letter; it aims to define its genological structure, and to determine its genre classification. This stems from the author's assumption that it is one of the most varied and fuzzy genres, especially in the light of its history and present state. The single term “letter” encompasses such diverse entities that it is difficult to define the limits of this genological form. Therefore, the deliberations presented in the paper reveal a fundamental question about the relationship between the typological shape of a text, its classification and formation stemming from its genre. Although the issue of genres of speech or language varieties has been discussed at length in literature and led to the emergence of numerous methodological points of view, the author believes that it is worth to look at this matter in the context of attempts at unambiguous determination of the name of the genre.

Keywords: letter, message, genre, genology